

DOI No: <http://dx.doi.org/10.14225/Joh772>

EL-CÂMIU'S-SAHÎH'İN "KÎTÂBU'R-RİKÂK" BÖLÜMÜNÜN BÂB BAŞLIKLARINA GÖRE BUHÂRÎ'NİN RİKÂK ANLAYIŞI

Ali ARSLAN*

Özet

Hadisler, zühd hayatı ve anlayışının en temel kaynaklarından birisidir. Nitekim ilk sūfilerin hayatların incelendiğinde, çoğunun hadisle ilgilendiği, bu konuda eserler verdiği görülmektedir. Bu durum hadisle tasavvuf arasında yakın bir ilişki meydana getirmiştir. Onların yazdığı bu eserler, İslam dünyasında tasavvuf düşüncesinin temelini teşkil etmiş, neticede bu konuda müstakil bir hadis ve tasavvuf edebiyatı oluşmuştur.

Hadis müellefâtı içinde Buhârî'nin el-Câmiu's-Sahih adlı eseri, hem en güvenilir kaynak olarak kabul edilmesi, hem de bâb başlıklarında kendi anlayışını yansıtmaya bakımından ayrı bir öneme sahiptir. Bu çalışmamızda, Buhârî'nin "Kitâbu'r-Rikâk" bölümü içindeki bâb başlıklarında ele aldığı rikâk-zühd anlayışını ortaya koymaya çalıştık. Buhârî bâb başlıklarında ayet, hadis, sahabe sözü gibi kaynaklara yer vererek, bu konudaki hadislerin muhtevalarını göz önünde bulundurmakta ve zühd anlayışını belli bir sistematik içinde sunmaktadır. Buhârî, bu bölümün bâb başlıklarında tasavvufun temel ilkeleri olarak zikredilen kavramları kullanmakta, âhiret sürecinin her aşamasını (ölüm, sūr, kıyamet, haşr, hesâb, cennet, cehennem, sırât, havz) ayrı başlıklar halinde ele almaktadır. Bu bölümün neredeyse yarısını ölüm ve sonrası ile ilgili başlıklar oluşturmaktadır. Zühd hareketinin, İslam dünyasının kendi öz kaynaklarından neşet ettiğini en belirgin şekilde ortaya koyan kaynakların başında Buhârî'nin el-Câmiu's-Sahih'i gelmektedir.

Anahtar Kelimeler: *el-Buhârî, el-Câmiu's-Sahih, Rikâk, bâb başlığı, zühd, dünya, ahiret.*

* Yrd. Doç. Dr., Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Bukhari's Understanding of Rikâk, According to the the Littles of Bâb in Chapter of "Kitâbu'r-rikâk" of el-Câmiu's-Sahîh

Abstract

Hadith is one of two main sources of Islam. Naturally, the zuhd of life and thought is the essential source for in the same way. Indeed, when examining the lives of the first Sufi, is interested in many hadith, his works can be seen on this issue. For this reason, Ahl-i zuhd since the beginning has been busy with the Hadith. Even the most of the first Sufis, to be muhaddis, consequently, the hadith has created a close relationship between Sufism. They wrote these works in the Islamic world have formed the core of Sufi thought, resulting in a detached Hadith and Sufi literature on this issue has occurred. Bukhari's el-Çâmiu's-Sahîh, is considered the most reliable book. The reason for this, his understanding is reflected in bâb titles. In this our study, we have worked, to uncover Bukhari's understanding of zuhd, according to the littles of bâb in chapter of "Kitâbu'r-rikâk." al-Bukhari in the bâb titles, contains sources such as the ayeth, hadith and sahabe qawl. Al-Bukhari, offers understanding of zuhd in a systematic. Bukhari, Bab title in this section referred to as the basic principles of Sufism uses the concepts. Also Bukhari, the Hereafter every stage of the process (death, sûr, doomsday, by jowl calculation, heaven, hell, the Sirat, havz) are addressed under separate headings. Almost half of this chapter titles are about death and after. Zuhd movement, the Muslim world that originated from its own resources revealed most clearly at the beginning of the resources Camiü's-Sahih al-Bukhari comes.

Keywords: *al-Bukhari, el- Câmiu's-Sahîh, , Rikak, bâb title, zuhd, the world, the Hereafter.*

1-Giriş

Kur'an-ı Kerim'de insanlar için "üsve-i hasene"¹ diye takdim edilen Peygamberimizin (sav), ilâhî kelâmın tebliğcisi, açıklayıcısı olarak, bizzat insanların gözünün önünde yaşadığı hayatı; hakikati, hikmeti, kemâli arayan her insan için ideal bir yaşantı olmuştur. Bu durum en başta Sahabe neslinin dikkatini çekmiş, her ne kadar etkilenme dereceleri farklı olsa da üzerlerinde derin etkiler bırakmıştır. Allah Resûlü'nün (sav) dünya ve dünyanın geçici lezzetleri konusundaki duruşunu en iyi Sahabe nesli özümsemiştir. Sahabe nesli, bu yaşantıyı hem bizzat yaşamış, hem de sonraki kuşağa en hassas bir şekilde aktarma gayreti içinde olmuşlardır.

¹ Ahzâb, 33/21.

Hiz. Peygamber (sav)'in sünneti, bütün İslâmî bilimlerde olduğu gibi, zühd ve tasavvuf için de en temel kaynaktır. Aslında ilk zamanlarda "ilim" kelimesi tek başında kullanıldığına "hadis" kastedilmekteydi.² Hadislerin tedvini ile birlikte, diğer ilimler zamanla müstakil bir ilim haline gelmiştir. Tasavvuf hareketinin de tohumları Hiz. Peygamber, sahabe ve tabiûnun yaşayışında mevcut olmakla beraber, diğer ilim dallarından farklı ve müstakil bir hareket haline gelmesi hicrî II. ve III. asırda olmuştur.³

Bilindiği üzere tasavvuf tarihi ana hatlarıyla üç dönem halinde ele alınmaktadır.

1- Zühd dönemi: Bu dönem Asr-ı saadetle başlayan, tâbiûn ve tebe-i tâbiûn devrini ve ilk iki asrı içine alan, tasavvuf kavramının zuhuru kadar olan dönemdir.

2- Tasavvuf dönemi: Sûfi ve tasavvuf kavramlarının kullanılmaya ve ilk sûfi adlarının duyulmaya başladığı hicrî II. asrın sonundan, tarikatların zuhur ettiği devre kadar olan üç, üç-üç asırlık dönemdir.

3- Tarikat dönemi: Tasavvuf müesseselerinin en güçlüsü olan tarikatların ortaya çıkarak sosyal hayatın bir parçası haline geldiği hicrî VI. asırdan başlayarak, günümüze kadar devam eden dönemdir.⁴

Tasavvuf tarihinin ilk dönemini oluşturan zühd dönemine ait en önemli kaynaklar, Kitâbu'z-Zühd'ler ve hadis mecmualarının zühd bölümleridir. Tasavvufun bir ilim dalı olarak ortaya çıkışından önce, gerek muhaddisler ve gerekse mutasavvıflar tarafında kaleme alınan bu eserler hadis ilmiyle tasavvuf arasında bir köprü görevi görmüştür. Mutasavvıflar başlangıçtan beri hadis ilmiyle meşgul olmuşlardır ki ilk zâhid-sûfilerin ekserisi muhaddistir. Onların yazdığı bu eserler, İslam dünyasında tasavvuf düşüncesinin temelini teşkil etmiş, neticede bu konuda müstakil bir hadis ve tasavvuf edebiyatı oluşmuştur. Bu manada hadisle tasavvufun yakın bir ilgi ve alakası vardır.⁵ Mutasavvıflar bu eserlerde aynı zamanda sünnete bağlılıklarını da ifade etmişlerdir. Bu

² Mesela, Hatîbu'l-Bağdâdî, Takyîdu'l-İlim, (nşr. Yusuf el-'Aş, Dimeşk, 1949) isimli eseri bunun en güzel örneğidir. İsminde ilim geçmekte ve muhtevasını sadece hadislerin yazımı konusunu oluşturmaktadır. Ayrıca bkz.: İlhan Kutluer, "İlim", *DİA*, İstanbul, TDV, 2000, c.22, s. 111.

³ Bkz. Süleyman Uludağ, İslam Düşüncesinin Yapısı Selef, Kelâm, Tasavvuf, Felsefe, Dergâh Yayınları, 8. Baskı, İstanbul, 2013, s. 109-112; H.Kamil Yılmaz, Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar, Ensar Neşriyat, 12. Baskı, İstanbul, 2009, s. 69-70; Muhittin Uysal, Tasavvuf Kültüründe Hadis, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2012, s. 79-94; Dilaver Selvi, Tefsirlerin Tasavvufa Bakışı Kur'an ve Tasavvuf, Hoşgörü Yayınları, İstanbul, 2012, s. 23-25.

⁴ Yılmaz, a.g.e., s. 91-92.

⁵ Yılmaz, a.g.e., s. 69.

bağlılıkları sadece teoride kalmamış, pratik hayata da yansıtılmışlar ve etraflarını da buna teşvik etmişlerdir.⁶ Hz. Peygamber (sav)'e duydukları muhabbet, gerek o dönemde hadis ilminin revaçta olması, gerekse tasavvufî öğretilerin dayanaklarını sünnette arama çabaları hadisle ilgilenmeye de sevk etmiştir. Neticede hadisler sûfîlerin birçok anlayış, düşünce ve fikirlerinin temel taşı olmuşlardır.⁷

Hz. Peygamber (sav)'in hayatında müşâhede edilen ve O'nun terbiyesi altında yetişen Sahabe neslinde gözlenen, dünyanın geçiciliğine inanarak nefsin hoşuna giden şeyleri gönülden atma ve onlara değer vermeme anlamına gelen "zühd" kavramı, esas itibarıyla tasavvuf düşüncesinin zeminini oluşturmuştur. Takva, tevekkül, Allah korkusu, zühd ve dünyanın geçiciliği, murâkabe, sabır, tefekkür, zikir, şükür, ihsan, rıza ve mücâhede gibi tasavvuf terimleri, hem Kur'an-ı Kerim'de ve hem de hadislerde bolca geçmektedir. Aynı şekilde bu kelimelerin anlam hudutları, bizzat Hz. Peygamber (sav) ve Ashabının ibadet ve günlük yaşayışındaki uygulamalarıyla da açıklanmıştır.

Hicrî üçüncü asır İslam Coğrafyasında bütün ilimler açısından olduğu gibi hadis ilmi açısından da altın asır olarak değerlendirilmektedir. Hadis ilminin otorite kabul edilen eserleri genelde bu devirde vücut bulmuştur. Bunların içerisinde Buhârî'nin yeri ise hiç kuşkusuz en öndedir.⁸ O, ünlü bir muhaddis olmasının yanı sıra aynı zamanda tarih, ahlak ve fıkıh ilminin çeşitli konuları gibi alanlarda da eserler vermiştir. İtikâdî konularla yakından ilgilenmiş, Ehl-i Sünnet mezhebinin diğer mezheplere karşı savunulmasında çok önemli katkıları olmuştur. İslâmî ilimlere ilişkin temel kaynak teşkil eden el-Câmiu's-Sahîh'inde kitap ve bâb başlıklarında bunu açıkça görmek mümkündür.

Bizim bu makalede üzerinde durmak istediğimiz, onun " Kitâbu'r-Rikâk" bölümündeki tercemelerde (bâb başlıklarında) hangi konulara değindiğine işaret

⁶ Yusuf el-Kardevî, Sünneti Anlamada Yöntem, Çev. Bünyamin Erul, 3. Baskı, Rey Yayıncılık, Kayseri, 1998, s. 67-70.

⁷ Abdullah Aydın, *Tasavvuf ve Hadis*, s.129; Mehmet Said Hatipoğlu, İlk Sufilerin Hadis/Sünnet Anlayışları Üzerine, İslâmiyât, cilt 2, sayı, 3, ss. 7-14. , Ankara, 1999; Selvi, a.g.e., s.36-40; Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, Basılmamış doktora tezi, Ankara-1996; Ahmet Yıldırım, İlk Dönem Sûfîlerin Peygamber ve Sünnet Anlayışları, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, sayı 9, cilt 9, Bursa, 2000, s. 393-399; Ferhat Gökçe, İslam İrfân Geleneğinde Hadis Yorumu, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış doktora tezi, Ankara, 2010, s. 218-245.

⁸ Buhârî'nin hayatı, eserleri ve görüşleri için bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyü's-Sârî Mukaddimetü Fethi'l-Bârî*, 1. baskı, 2001, Riyâd, c. 1, s. 7-9; el-Kastallânî, *İrşâdü's-Sârî li Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, el-Matbaatü'l-Meymene, Mısır, 1306, c. 1, s. 28. Ayrıca bkz.: M. Mustafâ el-A'zamî, Yusuf Şevki Yavuz, Salim Ögüt, "Buhârî" DİA, c. 6, s.368-376.

etmektedir.⁹ Bilindiği üzere ale'l-ebvab tertibe sahib olan eserler, her birine "kitab" adı verilen muhtelif ana bölümlerden oluşmaktadır. Her bir bölümde de, konuyla alakalı rivayetler bulunmaktadır. Dolayısıyla konularına göre tasnif edilmiş eserlerdeki bu bölümleri konuları ve muhtevaları itibariyle tanımak, ilgili bölümün karakteristik özelliklerinin tespiti açısından önem arz etmektedir.

Tam adı "el-Câmiu'l-Müsnedü's-Sahîhu'l-Muhtasar min Umûri Rasûlillah (sav) ve Sünenihî ve Eyyâmih" olan eserini Buhârî, hocası İshâk b. Râhûye (v.238/852)'nin, "Rasûlullah'ın sahîh hadislerini muhtasar bir kitapta toplasanız" diye temennide bulunması üzerine tasnif etmiştir.¹⁰ Buhârî, bu eserindeki hadisleri ezbere bildiği altı yüz bin hadis arasından seçmiştir. Sadece sahîh hadisleri kitabına aldığını, kitabında fazla yer kaplamaması için alamadığı sahîh hadislerin ise daha fazla olduğunu İbn Hâcer haber vermektedir.¹¹

Buhârî'nin Sahîh'inin hadis kitapları arasında üstünlüğü, müellifin sened ve metinlerin tespitinde gösterdiği hassasiyet ve titizliği noktasından olduğu kadar, bâb başlıklarının seçim, teşkil ve tertibi açısından da mütalaa edilmiştir. Çünkü o, bir taraftan hadislerin sıhhatlerini tespit için belirli kriterler koyarak, eserine alacağı hadislerin her türlü illetten uzak olmalarına dikkat ederken, diğer taraftan da muhtelif konulardaki görüşlerini eserinin çeşitli yerlerine serpiştirmeyi ihmal etmemiştir. Bu yüzden, "Buhârî'nin fikhî bâb başlıklarındadır" (fikhu'l-Buhârî fî terâcimihî) sözü, ulemâ arasında meşhur olmuştur.¹² Bilindiği gibi Buhârî, eserini kaleme alırken, bir tercemenin altında, o tercemenin konusu istikametinde ayet, hadis ve varsa sahabe kavli ile çoğunu Ebu Ubeyde'nin Mecâzu'l-Kur'an'ından aldığı Kur'an-ı Kerim'deki bazı kelimelerin luğat manalarını da verir.¹³

⁹İsmail Lütfi Çakan'ın ifade ettiği gibi, Hadis kitaplarımızdaki bölümlerin başında, o bölümün muhtevâsı hakkında verilecek özlü bilgiler ve getirilecek izahlar, hadis edebiyâtının "bölümler düzeyinde" tanınmasına imkan verecek, önemi inkar edilemeyecek bir ilmî mesâî olarak ortada durmaktadır. Bkz.: İsmail Lütfi Çakan, "Hadis Edebiyâtında İmanla İlgili Bölümlerin Muhtevâ Değerlendirmesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 5-6, İstanbul, 1993, s. 275.

¹⁰ İbn Hâcer el-Askalânî, *Hedyü's-Sârî Mukaddimetü Fethi'l-Bârî*, 1. baskı, 2001, Riyâd, c. 1, s. 9; İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 2. baskı, İFAV, İstanbul, s.53.

¹¹ İbn Hacer, *Hedyü's-Sârî*, c. 1, s. 9.

¹² İbn Hacer, *Hedyü's-Sârî*, c. 1, s.22.

¹³ Bkz. Ali Toksarı, "Sahîhu'l-Buhârî'nin Bâb Başlıklarının Özellikleri ve Değeri (Teracimu Sahîhi'l-Buhârî)", *Büyük Türk-İslam Bilgini Buhari (811-869)- Uluslararası Sempozyum- 18-20 Haziran 1987*, Kayseri, 1996, s. 109-131; Ömer Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2005, s. s. 314-340.

Dolayısıyla Buhârî'nin kitabında ele aldığı konulardaki kanaatini öğrenmek için bâb başlıklarına bakmak çok önemli bilgi verecektir. Buhârî'nin içinde bulunduğu asır, aynı zamanda iç ve dış kaynaklı bir takım fikir akımlarının kurumsallaştığı bir dönemdir. O, bu tür akımlar hakkında yeterli bilgiye sahip olmuş ve ortaya çıkan bid'at görüşlere reddiye mahiyetinde eserler yazmış veya terâcim belirlemiştir.

İslam'ın özünde bulunan zühd anlayışı aslında ehl-i hadis'in yaşantısına da aksetmiştir. Onların hayatlarına bu açıdan bakıldığında çok örnekler bulmak mümkündür. Ehl-i hadis, başlangıçtan itibaren zühd anlayışı ve zühd hareketi ile devamlı bir ilişki içinde olmuştur. Ehl-i hadis'in zâhidâne yaşantısı, tasnif edilen hadis edebiyatında gerek konu ve gerekse muhteva olarak kendisini hissettirmiştir. Nitekim hadis tasnif döneminde "Kitâbu'z-Zühd" adıyla müstakil eserlerin yazılması bunun önemli göstergelerindedir. Bu kitapların musanniflerinin, zâhidlikleri ile tanınıyor olması da, bu kanaati güçlendirici bir unsur olmaktadır. Mesela, Zâide b. Kudâme (v. 161), Abdullah b. Mübârek (v. 181), Ebû Mes'ûd el-Muâfâ b. İmrân el-Ezdî (v.185), Fudayl b. İyâz (v. 187), Veki' b. el-Cerrâh (v.197), Esed b. Mûsâ el-Ümevî (v. 212), Ahmed b. Hanbel (v. 241) ve Hennâd b. es-Seriyy el-Kûfî (v. 243) gibi zâhid-muhaddislerin tasnif ettikleri Kitâbu'z-Zühd'ler, bu sahanın ilklerini oluşturmuştur.¹⁴

Bu kitaplardan bir kısmının isminde sadece zühd, bazılarında rekâik ismi bulunmakta, bazılarında ise her iki kelime birden bulunmaktadır. Buhârî öncesi hadis eserlerine baktığımızda, eserlerinde bölüm halinde zühde yer veren eserleri şu şekilde sıralayabiliriz:

Abdurrezâk s. Hemmâm b. Nâfi' es-Sanânî (v. 211), el-Musannef adlı eserinin içinde bulunan Ma'mer b. Râşid'e (v.150) ait olan el-Câmi' adlı eserinde "Bâbu zühdi'l-enbiyâ", "Bâbu zuhdi's-sahâbe" ve "Bâbu halki'l-kafa ve'z-zuhd" isminde bablar açmıştır.

Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrahim el-Absî (v. 235), el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr isimli eserinde Kitâbu'z-Zühd adıyla müstakil bir bölüm açmıştır.

Ayrıca başka eserlerde de bu bölümlerin olduğu görülmektedir. Mesela Arap edebiyatının en büyük nesir yazarlarından biri olan Câhız, dil ve edebiyata

¹⁴ el-Kettânî, Muhammed b. Ca'fer, er-Risâletü'l-müstatrafe li-beyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerrefe, thk. Muhammed el-Muntasır, b. Muhammed b. ez-Zemzemî b. Muh. b. Ca'fer el-Kettânî, dîpnat ve ilavelerle tercüme eden, Yusuf Özbek, Hadis Literatürü, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994, s. 69,70.; Abdullah Aydınlı, *Tasavvuf ve Hadis*, s.65; Yılmaz, a.g.e., s. 69, Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu* s. 111.

dair yazdığı el-Beyân ve't-Tebyîn (Tebeyyün) adlı eserinin bir bölümünü zühde ayırmıştır.¹⁵

Buhârî'nin yaşadığı asra gelindiğinde de hemen hemen bütün ale'l-ebvâb tasnif edilen hadis kitaplarının içerisinde kitâbu'r-rikâk, kitâbu'z-zühd gibi bölümlerin yer aldığını görmekteyiz. Klasik hadis kaynaklarındaki bu bölümlerde yer alan bâb ve hadislerin sayısı ise şöyledir:

Buhârî, Kitâbü'r-Rikâk: 53 bâb ve 171 hadis.¹⁶

Müslim, Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik: 19 bâb ve 75 hadis.¹⁷

Tirmizî, Kitâbü'z-Zühd: 62 bâb ve 110 hadis.¹⁸

İbn-i Mâce, Kitâbü'z-Zühd: 39 bâb ve 241 hadis.¹⁹

Dârimî, Kitâbü'r-Rikâk: 122 bâb ve 143 hadis.²⁰

Kitâbu'r-Rikâk, Buhârî'nin el-Câmiu's-Sahîh'inin 81. kitabıdır. 53 bâb başlığı altında 171 hadis vardır. Bu bölümde yaklaşık otuzbeş sahabelen rivayette bulunmaktadır ki, en fazla Ebu Hureyre (40 hadis), Enes b. Mâlik (19 hadis), Hz. Aişe (19 hadis), Ebû Sa'îd el-Hudrî (11 hadis), Sehl b. Sa'd es-Sâidî (12 hadis) ve Abdullah b. Abbas (ra) (10 hadis)'tan rivayet edilmektedir.

Rikâk kelimesi rekâik gibi çoğul bir kelimedir. Tekili incelik, zarâfet, kibarlık, şefkatli, merhametli anlamına gelen rikkat ve rakîk kelimesidir. Aynı kökten olan er-rakk kelimesi de beyaz bir sahife, üzerine yazı yazılan ince deri gibi anlamlara gelmektedir.²¹ Nitekim "*fî rakkın menşûr*"²² ayet-i kerimesinde, "*yayılmış ince deri*"²³ anlamında kullanılmıştır.²⁴ Kelimeden; rikk, rikkat, rikkat-âmîz, rikkat-ı kalb, rikkat-âver, rikkat-efzâ, rikkat fezâ, rikkât-yâb, rakîku'l-kalb,²⁵ gibi daha pek çok kelime Türkçemizde kullanılmaktadır. Rikkat, kalp inceliğinden kaynaklanan bir sevgidir. Aynı zamanda utanmak manasında da kullanılır. İbn Hâcer, rikkat kelimesinin zıddını "gılza" olarak verir ki,

¹⁵ Eserlerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Yıldırım, Ahmet, *Din Dünyevileşme ve Zühd*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2014, s. 191-219.

¹⁶ Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, 1. baskı, Riyâd, 2008, c. 3 s. 476-507.

¹⁷ Müslim, *es-Sahîh*, 1. baskı, Riyâd, 2006, c.2, s. 1352-1372.

¹⁸ Tirmizî, *el-Câmiu's-Sahîh*, (Mustafa Halebî baskısı), Mısır, 1. baskı, 1962, c. 4, s. 2304-2416..

¹⁹ İbn Mâce, *Sünen*, Beyrut, 1998, 1. baskı, c. 5, s.551-691.

²⁰ Dârimî, *Sünen*, Riyâd, 2000, 1.baskı, c. 3, s. 1777-1882.

²¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut, 1999, 3. baskı, c. 5, s. 284, 286, 287.

²² Tûr, 52/3.

²³ Kandemir, Mehmet Yaşar; Zavalsız, Halit, *Ayet ve Hadislerle Açıklamalı Kur'an-ı Kerim Meâli*, İFAV, İstanbul, 2011, c. 2, s.1798.

²⁴ İbn Manzûr, *Lisân.*, Beyrut, c. 5, s. 288.

²⁵ Ferid Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 1970, s. 1295, 1321.

kabalık, şiddet ve katı yürekliliktir.²⁶ Kâmil Miras'ın ifadesiyle Kitâbu'r-Rikâk, "yufka gönüllü ve vicdânî, hayâtî şeylerde derin ilgili kimselerin ahvâl ve evsâfını bildiren hadisleri muhtevî bir bahistir" demek olur.²⁷

Bu bölüm müslümanın dünya ve ahirete nasıl bakması gerektiği gibi incelikleri bildirmektedir. Buhârî bu bölümde bâb başlıklarında tasavvufun temel ilkeleri olarak zikredilen kavramları kullanmakta, âhiret sürecinin her aşamasını (ölüm, sûr, kıyamet, haşr, hesâb, cennet, cehennem, sırât, havz) ayrı başlıklar halinde ele almaktadır. Bu bölümün neredeyse yarısını ölüm ve sonrası ile ilgili başlıklar oluşturmaktadır. Buhârî öncesi eserlerin muhtevasına baktığımızda, zühd konuları içinde, ölüm sonrası hayat, kıyamet günü gibi konulardaki haberlere Hennâd b. es-Serî ve Esed b. Mûsâ'nın eserlerinde rastlanmaktadır. Bu iki eserde zühd konularına ilaveten, cehennemin keyfiyeti, cehennem azablarının nasıl olacağıyla ilgili haberlere de yer verilmektedir.²⁸

2- Buhârî'nin Kitâbu'r-Rikâk'daki Bâb Başlıkları:

1. Sıhhat, Boş Vaktin Kıymeti ve Sadece Ahiret Hayatının Gerçek Hayat Olduğu.

2. Dünyâ-Âhiret Karşılaştırmasında Bir Örnek ve Yüce Allah'ın Şu Kavli: *"Bilin ki dünya hayatı ancak bir oyundur, bir eğlencedir, bir süstür, aranızda bir övünüştür, mallarda ve evlatta -çokluklarıyla- bir yarışır. (Bunlar) ekini, çiftçilerin hoşuna giden yağmur gibidir. Sonra o ekin gürleşir de arkasından sen onu sararmış görürsün. Sonra da o ufak çer çöp olur. Âhirette şiddetli bir azap da vardır, Allah'tan bir mağfiret ve rıza da vardır. Dünya hayatı aldattıcı bir yararlanmadan başka bir şey değildir."*²⁹

3. Resûlullah (SAV)'İN "Dünyada Garip veya Yolcu Gibi Ol" Buyurması.

4. Arzuların Çok Olması (Tûl-i Emel). Yüce Allah *"Her insan ölümü tadacaktır. Kıyamet günü, ecirleriniz size mutlaka ödenecektir. Ateşten uzaklaştırılıp cennete sokulan kimse artık kurtulmuştur. Dünya hayatı, zaten, sadece aldattıcı bir geçinmeden ibarettir."*³⁰ *"Onları bırak; yesinler, eğlensinler*

²⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 1. baskı, 2001, Riyâd, c. 11, s. 233; Bedruddin el-Aynî, *Umdetü'l-Kârî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut, 2001, 1. baskı, c. 23, s. 46, s. 30. Bak.

²⁷ Kâmil Miras, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, c. 12, s.177.

²⁸ Yıldırım, a.g.e.,s. 230.

²⁹ Hadid 57/20.

³⁰ Âl-i İmrân, 3/185.

ve boş ümit onları oyalaya dursun. (Kötü sonucu) yakında bilecekler"³¹ buyurmuştur. Hz. Ali İbn Ebî Tâlib (ra) şöyle demiştir: “Dünya sırtını dönüp gitti, âhiret bize doğru geldi. Bunların her birinin adamları vardır. Siz dünyanın değil âhiretin adamlarından olun. Zira bugün hesap değil amel günü, yarınsa amel değil hesap günüdür.”

5. Altmış Yaşına Kadar Yaşamış Olan Kimsenin Allah'ın Huzurunda Mazereti Kalmaz. *"Onlar orada: Rabbimiz! Bizi çıkar, (önce) yaptığımızın yerine iyi işler yapalım! diye feryat ederler. Size düşünecek kimsenin düşünebileceği kadar bir ömür vermedik mi? Size uyarıcı da gelmedi mi? (Niçin inanmadınız?) Şimdi tadın (azabı)! Zalimlerin yardımcısı yoktur."*³²

6. Allah Rızası İçin İşlenen Amel.

7. Dünyanın Korkulması Gereken Güzellikleri Ve Bunlar Uğruna Çekişmek.

8. *"Ey insanlar ! Allah'ın vâdi gerçektir , sakın dünya hayatı sizi aldatmasın ve o aldatıcı (şeytan) da Allah hakkında sizi kandırmasın ! Çünkü şeytan , sizin düşmanınızdır , siz de onu düşman sayın . O, kendi taraftarlarını ancak ateş ehlinden olmaya çağırır."*³³ Mücahit ayette yer alan الغرور kelimesinin şeytan anlamında olduğunu söylemiştir.

9. Salih İnsanların Ölümü.

10. Mal İmtihanından Sakınılması. "Doğrusu mallarınız ve çocuklarınız bir imtihandır."³⁴

11. Hz. Peygamberin (SAV), "Bu (dünya) malı caziptir (Hadıra), tatlıdır "sözü. Yüce Allah'ın *"Nefsani arzulara (özellikle) kadınlara, oğullara, yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşe, salma atlara, sağmal hayvanlara ve ekinlere karşı düşkünlük insanlara çekici kılındı. Bunlar dünya hayatının geçici menfaatleridir"*³⁵ ayeti. Hz. Ömer "Allah'ım! Biz ancak senin bizler için süslediğin şeylerle ferahlanmaya güç yetirebiliyoruz. Allah'ım! Ben senden malı haklı yerinde harcamayı (muvaffak kılmanı) dilerim!" demiştir.

12. "İnsanın kendi malından (hayır yollarına harcamayıp) önden gönderdikleri, kendisindedir " sözü.

13. Hz. Peygamber 'in (SAV) "(Mallarını Allah yolunda harcamayıp) çoğaltanlar, (sevaplarını) azaltanlardır " sözü. Yüce Allah'ın *"Kim (yalnız)*

³¹ Hicr, 15/3.

³² Fâtır, 35/37.

³³ Fâtır, 35/5, 6

³⁴ Tegâbun, 64/15.

³⁵ Alî İmran 3/14.

*dünya hayatını ve zinetini istemekte ise işlerinin karşılığını orada onlara tam olarak veririz ve orada onlar hiçbir zarara uğratılmazlar. İşte onlar, ahirette kendileri için ateşten başka hiçbir şeyleri olmayan kimselerdir. (Dünyada) yaptıkları da boşa gitmiştir; Yapmakta oldukları şeyler(zaten) batıldır"*³⁶ ayeti.

14. Hz. Peygamberin (SAV) "Uhud Dağı Kadar Altınım Olması Beni Sevindirmez " sözü.

15. Asıl Zenginliğin Kalp Zenginliği Olduğu. Yüce Allah şöyle buyurmuştur: *"Sanıyorlar mı ki onlara verdiğimiz servet ve oğullar ile kendilerine faydalar sağlamak için can atıyoruz? Hayır, onlar işin farkına varamıyorlar. Rablerine olan saygıdan dolayı kötülükten sakınanlar, Rablerinin ayetlerine inananlar, Rablerine ortak tanımayanlar ve Rablerine dönecekleri için yapmakta oldukları işleri kalpleri çarparak yapanlar, işte onlar iyiliklere koşuşurlar ve iyilik için yarışırlar. Biz hiç kimseyi gücünün yettiğinden başkasıyla yükümlü kılmayız. Nezdimizde hakkı söyleyen bir kitap vardır ve onlar haksızlığa uğratılmazlar. Hayır, onların (o inkârcıların) kalpleri bu hususta cehalet içindedir. Ayrıca onların bundan (bu şirk ve inkârcılıklarından) öte bir takım (kötü) işleri vardır ki onlar bu işleri yapar dururlar."*³⁷ Süfyan İbn Uyeyne "Onlar bu kötü işleri henüz yapmadılar, fakat ölümlerinden önce onları muhakkak yapacaklardır" demiştir.

16. Fakirliğin Fazileti.

17. Hz. Peygamberin Ve Sahabelerinin Nasıl Yaşadıkları Ve Dünya Nimetlerinden Uzak Durmaları.

18. Doğru Yolu Tutmak Ve Salih Amele Devam Etmek.

19. Korkuyla Birlikte Ümitli Olmak.

20. Allah'ın Haramlarına Sabretmek. Yüce Allah *"Yalnız sabredenlere mükâfatları hesapsız ödenecektir"*³⁸ buyurmuştur. Hz. Ömer "Biz yaşayışımızın hayrını sabırla bulduk" demiştir.

21. Yüce Allah'ın *"Kim Allah 'a tevekkül ederse o, ona yeter"*³⁹ ayeti. er-Rebi İbn Huseym bu ayeti, "İnsanlar kendilerini bunaltan her şeyden Allah'a tevekkül ederse O, ona yeter" şeklinde açıklamıştır.

22. Dedikodunun Çirkin Görülmesi.

³⁶ Hud 11/15, 16.

³⁷ Müminun 23/55- 63.

³⁸ Zümer 39/10.

³⁹ Talak 65/3.

23. Dili Muhafaza Etme. Hz. Peygamber "Allah'a ve ahiret gününe iman eden hayır söylesin veya sussun", Yüce Allah da "*İnsan hiçbir söz söylemez ki yanında gözetleyen, yazmaya hazır bir melek bulunmasın*"⁴⁰ buyurmuştur.

24. Allah (cc) Korkusundan Dolayı Ağlamak.

25. Allah'tan (cc) Korkma.

26. Masiyetlerden Vazgeçme.

27. Hz. Peygamber'in (sav) "Benim bilmekte olduğumu sizler biliyor olsaydınız, muhakkak az güler, çok ağlardınız " sözü.

28. Cehennem Şehvet Perdeleriyle Örtülmüş Olduğu.

29. Hz. Peygamber 'in(SAV) "Cennet sizin her birinize kendi nalınının tasmasından daha yakındır. Cehennem de bunun gibi yakındır " sözü.

30. "İnsan (dünya nimeti hususunda) kendinden aşağıda olan kimseye baksın da kendinin üstünde olana bakmasın. "

31. Bir Güzellik İşlemeye veya Bir Çirkin Fiili Yapmaya Niyetlenen Kimsenin Durumu.

32. Günahların Küçük Görülenlerinden Sakınılması.

33. Amellerin Sonlarına Göre Değerlendirildiği ve Bunlardan Korkulacak Olanlar.

34. Yalnız Yaşamının Kötülerle Birlikte Bulunmaya Göre Rahatlık Olduğu.

35. Emanetin Kaldırılması.

36. Amelerde Gösteriş Yapma ve Yayararak Şöhret Kazanma Düşkünlüğü.

37. Allah'a İtaat Yolunda Nefsiyle Mücadele Eden Kimse.

38. Alçak Gönüllülük.

39. Hz. Peygamber'in (SAV) "ben ve kıyamet, şu ikisi gibi yakın gönderildik " sözü. Yüce Allah, "*Kıyametin kopması ise göz açıp kapama gibi veya daha az bir zamandan ibarettir. Şüphesiz Allah her şeye kadirdir*"⁴¹ buyurmuştur.

40. Güneşin Batıdan Doğması.

41. Allah'a Kavuşmayı Arzu Eden Kimseye Allah'ın da Kavuşmayı Sevmesi.

42. Ölümün (Akli Giderici) Şiddetleri.

42. Sura Üfürülmesi.

⁴⁰ Kaf 50/18.

⁴¹ Nahl 16/77.

44. Allah'ın Kıyamet Günü Yeryüzünü Kabzedeceği. Bu hadisi Nafi, İbn Ömer'den, o da Hz. Peygamber (SAV)'den rivayet etmiştir.

45. Haşr (Toplanma).

46. Yüce Allah'ın “Çünkü kıyamet vaktinin depremi müthiş bir şeydir.”⁴² “Yaklaşan yaklaştı”⁴³. “Kıyamet yaklaştı”⁴⁴ ayetleri.

47. Yüce Allah'ın “Onlar düşünmezler mi ki büyük bir günde (hesap vermek için) diriltilecekler ! Öyle bir gün ki insanlar o günde alemlerin Rabbinin huzurunda divan duracaklardır .”⁴⁵ ayeti. İbn Abbas (ra), “Nihayet aralarındaki bağlar kopup parçalanmıştır.”⁴⁶ ayetindeki “el-esbâb” kelimesini dünyada birbirlerine olan bağlar, münasebetler şeklinde açıklamıştır.

48. Kıyamet Gününde Kıyas. Kıyamet hâkkadır. Çünkü sevaplar ve işlerin sabit olan hakikatleri ondadır. “el-Hakka” ile “el-hâkka” aynıdır. “el-Kâria”, “el-ğâşiye”, “es-sâhha”, “et-teğâbun” kelimeleri ise “cennetliklerin cehennemlikleri aldatması” anlamına gelmektedir.

49. İnceden İnceye Hesaba Çekilene Azab Edileceği.

50. Yetmiş Bin Kişinin Cennete Sorgusuz Sualsiz Gireceği.

51. Cennetin Ve Cehennemnin Nitelikleri. Ebû Said'in nakline göre Resulullah (SAV), “Cennet ehlinin yiyeceği ilk yemek balık ciğerinin parçasıdır.” buyurmuştur. “Adn cennetleri”⁴⁷ ayetindeki “adn” kelimesi, ebediyet demektir. “Adentu bi ardin= bir yerde ikamet ettim” anlamına gelir. “el-Ma'din= Maden” kelimesi de kelimedeki bu kalma ve ikamet etme anlamını yansıtmaktadır. “Ma'dini sıdkın” tabiri de “menbeti's-sıdk = doğruluk kaynağı” demektir.

52. Sıratın Cehennem Köprüsü Olduğu.

53. Ahirette Peygambere Ait Olacak Havuz. Yüce Allah, “(Resulüm!) Kuşkusuz biz sana kevseri verdik”⁴⁸ buyurmuştur. Abdullah b. Zeyd'in nakline göre Resulullah (SAV), “Havuz başında bana kavuşana kadar sabrediniz” buyurmuştur.

⁴² Hac 22/1.

⁴³ Necm 53/57.

⁴⁴ Kamer 54/1.

⁴⁵ Mutaffifin 83/4, 5, 6.

⁴⁶ Bakara 2/166.

⁴⁷ Tevbe 9/72.

⁴⁸ Kevser 108/1.

3- Bâb Başlıklarının Özellikleri:

Yukarıda da ifade edildiği gibi, Buhârî, bâb başlıklarını koyarken daha önceki muhaddislerin fikirlerinden yararlanmakla birlikte, onları aynen taklit etmemiş, yepyeni ve orijinal bir usul ortaya koymuştur. Nitekim Sahih'in şarihleri bu bâb başlıklarının özelliklerini ve bu bölümlerde mevcut olan müellifin görüşlerini sıhhatli bir şekilde ortaya koyabilmek için hadislerin rivayet edilmiş yöntemleri ve senedleri kadar bu başlıkların anlamları, hadislerle olan irtibatı vs. noktalar üzerinde çok fazla durmuşlardır. Hatta sırf bu başlıklarını konu alan müstakil eserler yazılmıştır.⁴⁹

Kitabu'r-Rikâk, özelinde bâb başlıklarını değerlendirdiğimizde şu hususlara dikkat çekebiliriz:

1- Buhârî bâb başlıklarında önemli miktarda ayet-i kerime kullanmaktadır. Hatta bazı bâb başlıkları sadece ayetlerden oluşmaktadır. 8., 21., 46., 47. bâblarda olduğu gibi. Bazı bâb başlıklarında ise önce konuyu vermekte peşinden delil olarak ayeti göstermektedir. 2., 4., 5., 10., 15., 20., 53. bâblar gibi. Bazı başlıklarda ise ayet ve hadisler beraber zikredilmektedir. 13., 23., 39. bâblar gibi.

Hangi konularda ayet zikrettiğine bakacak olursak: Dünya hayatının ahiretle kıyaslanması, uzun emel, belli bir miktar ömür verilen (altmış yaşına kadar yaşamış olan) kimsenin Allah'ın huzurunda mazeretinin kalmayacağı, dünya hayatına aldanmamak ve şeytanın insanın düşmanı olduğu, mal imtihanından korkulması gerektiği, sadece mallarını çoğaltma için çabalayanların aslında sevaplarını azalttıkları, asıl zenginliğin kalp zenginliği olduğu, sabır, tevekkül, dili muhafaza etme, kıyametin yakınlığı, Allah'ın huzurundaki hesap, peygamberin havz-ı kevseri başlıkları altında ya doğrudan veya kendi ifadesini destekleme amacıyla ayet-i kerime zikretmiştir. Ayet zikrettiği bâb başlığı sayısı toplamda on dördür ki bütün bâbların yaklaşık % 26'sına denk gelmektedir. Diğer bölümlerin bâb başlıklarında olduğu gibi, zühd hayatının asıl temelini teşkil eden konularda da mümkün mertebe ayetten delil getirmesi Buhârî'nin önemli bir metodu olarak bu bölümde de görülmektedir.

2- Bâb başlıklarının bir kısmında hadisler senedsiz olarak verilmektedir ki bunlar sadece bir başlık olarak düşünülmektedir. Çünkü bu başlıkta senedsiz olarak verilen hadisi destekleyen hadislerin bir kısmı, hemen peşinden

⁴⁹ Toksarı, Ali, "Sahihu'l-Buhari'nin Bâb Başlıklarının Özellikleri ve Değeri (Teracimu Sahihi'l-Buhari)", *Büyük Türk-İslam Bilgini Buhari (811-869)- Uluslararası Sempozyum- 18-20 Haziran 1987*, Kayseri, 1996, ss.109-131, s. 125.

senedleriyle beraber zikredilmektedir. 3., 14., 27., 29., 30., 51., bâblar gibi. Hadis İstılahında, isnadın başından bir veya birden fazla ravinin hazfedilmesi suretiyle rivayet edilen hadislere muallak denilmektedir. Bu çeşit rivayetleri Buhârî, sadece bâb başlıklarında kullanmaktadır. Buhârî'nin ta'likleri üzerinde de öteden beri çok fazla durulmuştur. Neticede genel olarak kabul edilen görüş şu şekildedir: Buhârî'nin Sahih'inde yer alan ta'likler haddi zatında ancak sahih ve müsneddirdir. Fakat Buhârî, şartına uyan hadislerle, uymayan hadisleri birbirinden tefrik etmek için bunları isnadı ile zikretmemiştir.⁵⁰ Yine bu muallaklardan bir kısmının senedleri başka bölümlerde verilmiştir ki, aslında bu tarz hadisler ıstılahî manada muallak olmamaktadır. Buhârî bazen senedi tekrar etmekten kaçındığı için senedi zikretmeksizin hadisi vermektedir.⁵¹

3- Bazı bâb başlıklarında sahabe-tâbiîn sözüne ve lügat açıklamalarına da yer vermektedir. 8., 11., 15, 20., 21., 47., 51., 53., bâblarda olduğu gibi.

4- Bâb başlıklarının önemli bir kısmı ise bizzat Buhârî'nin kendi ifadelerinden oluşmaktadır. Bunlar, bâb başlığı altında zikrettiği hadislerin muhtevasına uygun, aynı zamanda zühd anlayışını ortaya çıkaran cümle ve ifadelerdir.

Yukarıda da ifade edildiği gibi Buhârî tercemelerde birtakım işaretlerde bulunmakta, o bâbdaki rivayetleri kendi anlayışına göre bir başlık altında vermektedir. Müellif, bu uygulamasını rikâk bölümünde de göstermiştir. O'nun, bu şekilde bâb başlıklarında kendi anlayışını doğrudan veya dolaylı olarak ortaya koyması eserine büyük bir farklılık kazandırmış, yukarıda da ifade edildiği gibi sadece bu başlıkları konu edinen eserlerin kaleme alınmasına vesile olmuştur.⁵² Dikkat çeken husus rikâk bölümünde bâb başlıklarında önemli

⁵⁰ Toksarı, a.g.m., s. 124.

⁵¹ Toksarı, a.g.m., s. 124.

⁵² M. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, Kitâbiyât, Ankara, 2000, s.105-117; Toksarı, *Sahihu'l-Buhari'nin Bâb Başlıklarının Özellikleri ve Değeri* (Teracimu Sahihi'l-Buhari), s. 109-131. Toksarı bu konuyu şöyle özetlemektedir: O, teracim diye bilinen bu başlıkları koyarken daha önceki muhaddislerin fikirlerinden yararlanmakla birlikte onları aynen taklit ettiği söylenemez. Diğer bir ifade ile Buhârî sahihinin bâb ve bâb başlıklarını tertip ve tanzimde önkileri aynen taklit etmeyip, onların görüşlerinden de istifade ederek, yepyeni ve orjinal bir yol takip etmiştir. Sahih'in şarihleri bâb başlıklarının özelliklerini ve bu bölümlerde mevcut olan müellifin görüşlerini sıhhatli bir şekilde ortaya koyabilmek için hadislerin metod ve senedleri kadar, bu başlıkların anlamları, hadislerle olan irtibatı vs. konularında da durmuşlardır. Ayrıca bu ünvan hakkında çok sayıda müstakil eserler de meydana getirilmiştir. Öyle zannediyoruz ki, çoğu yazma olan bu müstakil eserler neşredilerek, ilim âlemine sunulursa, hem güzide kitaplar gün yüzüne çıkmış olacak, hem de Sahih'in bâb başlıkları ile alakalı bilemediğimiz bazı önemli hususiyetler ile müellifin muhtelif konulardaki görüşlerini daha iyi

miktarda ayet ve hadisi delil olarak kullanmasıdır. Aslında bu durum, zühdün özünün ayet ve hadislere dayandığını, sahabe ve tabiinin de bunları bu şekilde anladıklarını göstermektedir.

4- Rikâk Anlayışı:

Buhârî'nin bâb başlıklarını esas alarak rikâk anlayışını tespit etmeye çalıştığımızda, bu bâbları iki bölüme ayırmak mümkündür. Birinci bölümde daha ziyade zühd anlayışının temel özellikleri, Resûlullah (sav) ve sahâbenin hayatından zühd hayatı ile ilgili örnekler bulunmaktadır. İkinci bölümde ise ölüm, sûr, haşr, kıyamet, hesap, cennet-cehennem, havz gibi konulara değinmektedir. Buhârî'nin rikâk kelimesini seçmiş olması da muhtemelen bu özelliğinden kaynaklanmaktadır. Zühd hayatı, bu iki bölümde sunulan esasların farkına varılıp, kalbin yumuşaması; ölüm ve ötesini düşünerek devamlı hazırlıklı olması, kişinin kalbinin adeta bir yufka gibi incilmesi (rikkat kelimesinin anlamına uygun olarak) ve bembeyaz bir sayfa haline gelmesidir.

Bâb başlıklarında zikredilen hususlara bakıldığında, - bu başlıkların sıralaması da aynı zamanda onun rikâk anlayışındaki önceliklerini yansıtmaktasunlar dikkat çekmektedir:

Sihhat ve boş vakit: Yumuşak kalpli olma ve sadece ahiret yurdunun hakiki hayat olduğunu ifade eden ilk bâbda Buhârî'nin, sihhat ve boş vakit konusunda insanların çoğunun aldandığı hadisiyle başlaması çok önemlidir. Aldananlardan olmama üzerine vurgu yapmaktadır. Öncelikle insanın bir şeylerin farkına varması, nimetleri görmesi temeli üzerine dikkat çekmektedir. Yoksa kişinin aldanmışlardan olacağı, sermayeyi kaybeden bir tüccara benzeyeceği çok veciz bir şekilde ifade edilmektedir. Fırsatlarını ve sihhatini Allah'a itaatte, faydalı şekilde değerlendiren kişi işin farkındadır ve kazançlıdır. Nitekim daha sonraları bu "vakit" kelimesi, sufiler tarafından "ibnu'l-vakt" şeklinde çok sık kullanılmıştır. Bu hadisten de ilham alarak "vakit" kelimesini mutasavvıflar, sufînin içinde bulunduğu âna göre en evlâ olan şeyi ihtiyar edip

öğrenme imkânına kavuşmuş olacağız. Sahîh'in bâb başlıklarının çoğu ile bâbtaki hadisler arasında tam bir mutabakat olduğu bilinen bir gerçektir. Bu tür bâb başlıkları hadisler için tam bir indeks görevi ifa etmektedir. Buna mukabil az da olsa bazı bâb başlıkları ile bâbta geçen hadisler arasında aynı uygunluğun varlığını söylememiz mümkün değildir. Sahîh'in bâb başlıklarını şârihler ele alırken onları en çok meşgul eden hususlardan birisi bu nokta olduğu gibi, konu hakkında müstakil eser yazan müellifleri de en fazla meşgul eden hatta onların bir kısmını böyle bir çalışma yapmaya sevkeden yegâne sebep bu mesele olmuştur.

işlemesidir, diye tarif etmişlerdir.⁵³ Nitekim Tirmizî de, Sünen’inde ilgili bölümüne bu hadisle başlamıştır.⁵⁴

Dünya ve ahiret: Hakiki hayat ahiret hayatıdır. Dünyanın gelip geçiciliği üzerine vurgu yapan benzetmeleri içeren ayet⁵⁵ ve cennette küçük bir yerin bile dünya ve dünyadaki her şeyden daha hayırlı olduğunu ifade eden hadislerle açıklanmaktadır.

Dünyada garib veya yolcu gibi olmak: Bir önceki bâb başlığı ile de irtibatlı olarak, asıl hayat ahiret olduğundan bu dünyada gurbetteki kimse veya bir müddet başka yerde bulunan yolcu gibi olmak gerekir.

Tûl-i emel: İnsan dünyada bazen yolcu olduğunu unutarak hiç buradan ayrılmayacakmış gibi uzun emeller içerisinde olabilir, ecelin her an gelebileceği ile ilgili rivayetler ve benzetmelerle konu anlatılmaktadır. Resûlullah (SAV)’in bu konuyu anlatırken şekil çizerek⁵⁶ anlatması ise konuyu insanların daha rahat anlaması bakımından kullanılacak metoda da işaretler taşımaktadır. İnsan belli bir yaşa geldiğinde artık bazı şeyleri de tecrübe etmesi dolayısıyla Allah katında da mazereti kalmaz.

Allah rızası: Bütün amellerde niyet Allah rızası olmalıdır.

Dünyanın çekiciliği: Dünyada insan ne için yaratıldığını unutmadan, bu güzelliklere kapılmadan yaşmalıdır. Resûlullah’ın (SAV) bu konudaki endişesi şöyledir: "Allah'a yemin ederim ki ben sizin fakirleşmenizden korkmuyorum. Aksine sizden önceki ümmetlerin önüne serildiği gibi dünyanın sizin de önünüze serilmesinden, sizin de sizden öncekiler gibi birbirinize düşmenizden ve sizden öncekileri gaflete düşürdüğü gibi dünya nimetlerinin sizi de gaflete düşürmesinden korkuyorum."⁵⁷ İnsan, şeytanın hilelerine karşı devamlı uyanık olmalıdır. Hatta yapılan ibadetler de insanları aldatmamalı, hangi ibadetin kabul olduğunu kimse bilemez.

Salihlerin gitmesi: İyilerin kaybolması, azalması insanlık için felakettir. İyi insanların yetişmesi, toplumda onların örnek alınması, başa salihlerin geçmesi için herkese görev düşmektedir. Böyle olmadığında iyi olmayanlar lider olur, hem kendileri sapıttırlar, hem de toplumu sapıttırlar.

⁵³ Yılmaz, a.g.e., .173, 174, 291.

⁵⁴ Tirmizi, Sünen, Zühd, 1.

⁵⁵ Hadîd 57/ 20.

⁵⁶ Buhârî, Rikâk, 4; bu hadiste Resûlullah (SAV) tarafından çizilen şekiller şerhlerde çeşitli şekillerde gösterilmiştir. Aynî tarafında çizilen şekillerden için bkz. Aynî, Umde, c. 23, s. 54.

⁵⁷ Buhârî, Rikâk, 7.

Mal fitnesi, insanın önceden gönderdikleri asıl olarak kendisininindir, malını Allah yolunda harcamayanlar, aslında onu azaltırlar. Dünya malı tatlıdır, onu elde ederken hırs yapılmamalıdır, çünkü ihtiraslı kişi çok yiyen fakat hiç doymayan gibidir. Her zaman veren el olma gayreti içinde olunmalıdır. Resûlullah (SAV) de dünya malını yanında biriktirmemiş ve değer vermemiş, “Uhud dağı kadar altınım olsa, beni sevindirmez”, buyurmuştur. İnfak edilmeyen, hakkı verilmeyen mal aslında sahibinin başına külfettir, ona hiçbir faydası yoktur.

Kalp zenginliği. Çok mala sahip olan kimse de zatı itibariyle zengin değildir. Aksine o malı tasarrufuna göre zengindir. Kişi gönlü itibariyle zenginse malını çeşitli iyilik ve Allah'a yakınlık yerleri olan vacip ve müstehablara sarf etmekten geri durmaz. Gönlü fakirse o zaman malı bitip tükenecek korkusuyla kendisine emredilen yerlere harcamaktan kaçınır. Bu kişi aslında elinde mal olduğu halde görünüşte zengin, aslında manen fakirdir. Çünkü elindeki maldan ne dünyada, ne de ahirette yararlanmamaktadır. Hatta bu mal onun aleyhine vebal bile olabilir.

Fakirliğin fazileti: Buhârî bu bölümde öncelikle insanların fakir diye fazla önemsemedikleri kimse ile zenginliğinden dolayı önemsenen kimselerin, Allah katında durumlarının farklı olduğunu, o fakirin zenginden daha hayırlı olduğunu bildiren bir hadisi aktarmaktadır. Yani dış görünüş, maddi imkânlardan yoksun olmak, insanlar tarafından farklı değerlendirilebilir, fakat Allah katında değer bunlara göre değildir. Önceki bâb başlığı ile de irtibat kurulacak olursa, kalbi zengin olan insanın yapacağı işler çok farklıdır. Ayrıca Buhârî, önceden varlıklı olan, Mus'ab b. Umeyr'in, sırf iman uğrunda bütün malını bıraktığı, bütün gayretini bu uğurda harcadığı, neticede de fakir olarak şehit düştüğünü zikretmekte; ayrıca Resulullah'ın (sav) yediği ekmeği örnek vererek konuyu açıklamaktadır.

Buraya kadar ki bâblarda insandan istenen özellikler, bu dünyaya nasıl bakması gerektiği, Allah rızası ve eldeki malı nerelere harcaması gerektiği, fakir kimselerin de bu yüzden hor hakir görülmemesi gerektiği, Allah katında insanların değer ölçüsü bu gibi zahiri haller olmadığı vurgulanmaktadır.

Resûlullah (sav) ve Sahabenin hayatının bu konuda en güzel örnek olması: Resûlullah (sav) yanında mal, yiyecek, içecek biriktirmemiştir, üç gün arka arkaya buğday ekmeği yememiştir. Günde iki öğün tam yememiştir, öğünün biri sadece hurma olurdu. Döşeği tabaklanmış deriden olup, içi hurma

lifi dolu idi. Bu bölüm diğer Kitâbu'z-Zühd eserlerinde de üzerinde en fazla örnek verilen bölümlerdendir.

Az da olsa salih amelde devamlılık: Bu bölümdeki hadislerde salih amele –az da olsa- devamlılık teşvik edilmekte ve hiç kimsenin kendi ameli ile cennete giremeyeceği, aksine Allah'ın rahmeti sayesinde gireceği ifade edilmektedir. Neticede mü'min devamlı korku ve ümit arasında olmalıdır.

Sabır: Buhârî bu başlığı, "Allah'ın haramlarına sabretmek" şeklinde vermektedir. Buradaki sabır kavramında, kulun haramların çirkinliğini ve Allah Teala'nın kulunu kötülüklerden, ahlaksızlıklardan korumak için bunları haram kıldığını bilmesine işaret vardır. Bu şuur, kişiyi haramları terk etmeye teşvik eder ve beraberinde şükür etmeyi gerektirir ki, bu bölümde şükür ile ilgili hadisi hemen peşinde zikretmektedir.

Bundan sonra Buhârî bâb başlıklarında, zühd ile ilgili kitaplarda da çokça üzerinde durulan, samimi mü'minlerde bulunması gereken özelliklere değinmektedir ki şu şekilde sıralayabiliriz:

Allaha tevekkül etmek, dedikodu etmemek, dilini muhafaza etmek, Allah korkusundan ağlamak, Allah'tan korkmak, ma'siyetlerden vazgeçmek, az gülmek, kendinden yukarıdakilere bakmamak, devamlı iyilik peşinde koşmak, küçük günahlardan sakınmak, amellerin sonunu hayırlı olarak bitirebilmek, sıkıntılı zamanlarda yalnız yaşamak, emanete sahip çıkmak, riyakar olmamak, gösteriş yapmamak, Allah'a itaat yolunda nefsiyle mücadele etmek, tevazu sahibi olmak. Bu gibi hususlar, bâb başlıklarına göre düşünecek olursak, kalbinde rikkat bulunan kimselerin özelliklerindedir. Nefsiyle mücâhede eden kimse ancak bunlara kavuşabilir. "Mücâhede" kelimesinden maksat, nefsin istemiş olduğu ibadet dışı şeylerden alıkonulmasıdır. Bu bölümlerdeki başlıklarda, özellikle amellere devamlılık, sonlarını hayırlı bir şekilde bitirebilmek gibi hususlar beraber düşünüldüğünde, müslümanın bu dünyada boş durmaması, dünyayı hayırlı amellerle geçirmesi gibi hususlar üzerine vurgu yapıldığı dikkat çekmektedir.

Bundan sonraki bâb başlıkları ise kıyamet, kıyamet alemleri, ölüm, cennet, cehennem, havz gibi konularla ilgilidir:

Kıyametin çok yakın olduğu, alametleri çıkmadan hazırlıklı olunması, Allah'a kavuşmayı isteyen kimseye Allah'ın da kavuşmayı sevmesi, ölüm ve ölümün şiddetleri, sûr, yeryüzünün kastedilmesi, haşr, kıyametin dehşeti, hesap, kıyamet gününde kısas, hesapsız olarak cennete gidecek olanlar, cennet ve cehennemin özellikleri, sıratın cehennem

üzerinde bir köprü olduğu, peygamberin havzı. Bunlar üzerinde her daim düşünülmesi gereken ve kalbin incelmesini sağlayan ahiret ile ilgili konulardır. Kıyamet çok yakın olduğundan, herhangi bir ânı boş geçirmek doğru değildir. Ölüm korkulacak bir şey değildir, aksine dünyada Allah'ın (cc) istediği şekilde yaşayan kişilere kavuşmayı Allah da sevmektedir. Resûlullah'ın (sav) havzı çok geniştir, orada O'nunla beraber olabilmek en büyük arzudur.

Buhârî ilk bâblarda rikâka sahip olabilmek için hangi temel ilkelere dikkat edilmesi gerektiğine dair konulara, sonra Resûlullah (sav) ve Sahabe'den (ra) örneklere yer vermektedir. Peşinden bu kimselerde bulunması gereken ahlaki özellikleri sıralamakta ve son olarak da ahiret hallerinden bahsetmektedir.

5- Değerlendirme:

Yukarıda da işaret edildiği gibi, aslında zühd hareketinin temel kaynağı Kur'an-ı Kerim'dir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de takva⁵⁸, Allah korkusu⁵⁹, dünyanın geçiciliği⁶⁰, tevekkül⁶¹, zikir⁶², murâkebe⁶³, sabır⁶⁴ gibi bir çok zühd ve tasavvuf terimi geçmektedir. Bunların açıklamaları ve hayatı nasıl geçirileceği ile ilgili uygulamaları ise hadisler içermektedir.

Bu bakımdan zühd hareketi veya ilk dönem sufilere yaşayışlarını, İslamî hayata aktarışlarını daha iyi tahlil edip anlayabilmek için, hadis kaynakları çok önemlidir. Günümüzde halen canlılığını sürdüren zühd hayatının İslam düşüncesiyle aslında ne kadar uyum içinde olduğu da bu bölümler çerçevesinde daha iyi görülmektedir.

Muhaddisler, başlangıçtan beri İslam'ın zühd anlayışı ve zühd hareketi ile devamlı yakın ilişki içinde olmuşlardır. Hicrî üçüncü asra gelindiğinde bütün ilimlerde olduğu gibi Hadis ve Tasavvuf ilimlerinde de en temel eserler vücuda getirilmiş ve her bir bilim dalının kendisine has özellikleri belirginleşmeye başlamıştır. Hadisçiler için tabîi olarak en önemli iş, İslâmî yaşantıyı her yönüyle Kitap ve sünnete dayandırma gayretidir. Bu sebeple, hadisçiler zühd ile ilgili ortaya koyduğu eserlerde ve hadis kitabı bölümlerinde bunu ortaya

⁵⁸ Bakara, 2/282.

⁵⁹ Rahman, 55/46; Ahzab, 33/37.

⁶⁰ Nisâ, 4/77; Ankebût, 29/64.

⁶¹ İbrahim, 14/12; Tevbe, 9/13.

⁶² A'raf, 7/25; Müzzemmil, 73/7.

⁶³ Ahzâb, 33/52; Kâf, 50/18.

⁶⁴ Zümer, 39/10.

koymuşlardır. Bu eserler ile, özellikle hicrî III. asırda önemli ürünlerini veren Tasavvuf edebiyatı eserleri arasında ise gerek muhteva ve gerekse de metot bakımından bazı farklılıklar bulunduğu da bir vâkıadır.⁶⁵

Bu konuda Abdullah b. El-Mübârek (v. 181/797)'in ale'l-ebvâb bir sistemde tasnif ettiği Kitâbu'z-Zühd ve'r-Rekâik⁶⁶ ile Hâris el-Muhâsibî (v. 243/857)'nin er-Riâye li-Hukûkillah adlı eserlerinin karşılaştırılması yeterlidir. Kısaca ifade etmek gerekirse, İbn'ü'l-Mübârek, Kur'an ve hadislerde ifadesini bulan ihlas, tevazu, tevekkül, sünnete sarılma, sabır, şükür gibi konular ile, sahâbeden örnek davranışları ifade eden rivayetleri, bâblar halinde tasnif etmek suretiyle eserini tamamen özel konulu bir hadis kitabı şeklinde oluşturmuştur. el-Muhâsibi ise, er-Riâye'yi, aralarına ayet ve senetsiz olarak hadisleri serpiştirerek, mahiyet olarak, tamamıyla bir tasavvuf ve ahlak felsefesi formunda telif etmiştir.⁶⁷ er-Riâye ele aldığı her konuyu âyet-hadis-sahabe sözü düzeni içinde dörtlü destek muvâcehesinde irdemiş, hadisleri ele alırken bazen muhtevaya işaretle yetinmiş, bazan uzun hadislerin konuyla ilgili parçalarını naklederek ihtisar yoluna gitmiştir.⁶⁸ Muhâsibî, esas mesaisini, hadis ilminin metodoloji ve teknik meselelerine değil, hadislerin muhtevasına harcamıştır.⁶⁹

Abdullah b. Mübârek'in eserinde değinmiş olduğu konuları, Buhârî bu bölümde özetlemektedir. Nitekim, İbn Mübârek'in, eserinde değindiği konulardan belli başlıcaları şunlardır: Zikir, huşu, havf, ihlas, tul-i emel, ölüm, tevazu, lisanın korunması, tevekkül, riya, tevbe, vera', takva, sadakat, dua, oruç, sabır, huşu', şükür, mal toplama hırsı, rıza, cennetin özellikleri, cehennem özellikleri. Abdullah b. Mübarek, bir çok konuda eserler vermiş büyük bir alim olduğu kadar, özellikle zühd konusunda yazmış olduğu eserden de anlaşılacağı üzere örnek ve önder zahidlerden biridir. Zühdün sınırlarını iyi tespit etmiş ve sağlıklı bir dindarlığın temellerini atmış manevi bir mimardır. Hayatının önemli bir bölümünü hadis toplamakla geçirmiş, zühde dair hadislere fazla ilgi duymuş ve bunları ayrıca derlemiştir.⁷⁰ Kısaca ifade etmek gerekirse Buhârî bu konuda

⁶⁵ Özpınar, Hadis Edebiyatın Oluşumu, s. 113.

⁶⁶ Abdullah b. El-Mübârek, Kitâbu'z-Zühd ve'r-Rekâik, thk. Habîbu'r-Rahmân el'A'zamî, Beyrut, ty.

⁶⁷ Özyılmaz, a.g.e., s. 113, 114.

⁶⁸ Uysal, a.g.e.,s. 133.

⁶⁹ Uysal, a.g.e.,s. 127.

⁷⁰ Abdullah b. Mübârek'in hayatı hakkında bkz. Adil Teymur, Asr-ı Saadetin Köprüsü Abdullah İbnü'l-Mübârek, İstanbul 1990.

kendinden önce yazılmış bulunan, K. Zühd ile ilgili eserlerin muhtevasını da bünyesinde barındırmaktadır.

Bilindiği üzere Buhârî sadece bu bölümde değil, aslında eserinin bâblarının tanziminde ve muhtevalarının tasnifinde şeyhlerine çoğu yerde tabi olmuştur. Buhârî özellikle kendilerine mülâki olduğu muhaddislerin kitaplarından istifade etmiştir. Hatta bu konuda bir tek kitaba değil, birçoklarına müracaat ile bir sentez yapmıştır. Fuad Sezgin'in ifadesiyle, esasen Buhârî'nin işini, bu sentezdeki muvaffakiyetiyle ölçmek lazımdır.⁷¹

5- Sonuç:

Zühd hareketinin, Müslüman dünyasının kendi öz kaynaklarından neşet ettiğini en belirgin şekilde ortaya koyan kaynakların başında Buhârî'nin el-Câmiu's-Sahîh'i gelmektedir.

Buhârî'nin zühd konusundaki hassasiyeti ve zühdü Kur'an'a göre açıklama, kılı kırk yaran bir anlayışla bu konudaki sünneti ortaya çıkarmaya çalıştığı Kitâbu'r-Rikâk bölümüyle ilgili olarak şunları söyleyebiliriz:

Câmî türü hadis eserlerinin temel bölümlerinden birisini "Kitâbu'r-Rikâk ve Zühd" teşkil etmektedir. Buhârî, el-Câmiu's-Sahîh adlı eserinin Kitâbu'r-Rikâk bölümünde zühd anlayışını bâb başlıklarına yansıtmıştır. Zaten Buhârî'yi ayrıcalıklı kılan en önemli özelliklerinden birisi bu başlıklardır. Rikâk bölümündeki bâb başlıkları onun rikâk ve zühd konusundaki anlayışını daha rahat öğrenme imkânı vermektedir.

O, bu bölüme, her insana verilen sıhhat ve vakit nimetleri, bunları boşa harcayıp, aldanmışlardan olmamak gerektiği ve hakikî hayatın ahiret hayatı olduğu temel fikri ile konuya başlamaktadır.

Dolayısıyla asıl hayatı göz önünde bulundurarak insan bu dünyadaki geçici yaşamını tanzim etmelidir. Dünyada geçici olduğunu unutmamalı, emellerini arzularını buna göre tanzim etmeli, Allah rızasını her zaman ön plana çıkarmalı, dünyanın geçici güzelliklerine, malına aldanmamalı, bunların birer imtihan vesilesi olduğunu bilmelidir. Gönül zenginliği her şeyden önemlidir, fakir olmak, insanlar tarafından önemsenmemek aslında kötü bir durum değildir, İnsanın Allah katındaki değeri maddî varlık, makam gibi şeylerle ölçülemez. Resûlullah'ın (sav) ve Sahabe'nin (ra) hayatında bu konularda yeterli örnek vardır.

⁷¹ Sezgin, a.g.e., s. 105-117.

Ameli bırakmamak, sabırlı olmak, tevekkül sahibi olmak, günahlardan sakınmak, nefsiyle mücâhede içinde olmak, alçak gönüllük vb. özellikler rikkat ehlinin sahip olmak için devamlı çalışması gereken hususlardır.

Kıyameti, ölümü, hesabı, cennet-cehennemi ve nihayet havzı düşünmek, bu rikkati sağlayacak, kişiyi motive edecek en önemli hususlardır.

Dünyayı boş veren, irtibatını koparan değil, dünyayı kalbine koymayan, Allah'ın razı olacağı şekilde bu dünyayı, ahireti kazanma yolunda değerlendirmek gerektiği gibi hususlar bâb başlıkları incelendiğinde ortaya çıkan önemli noktalar olmaktadır.

Buhârî'nin eserinin bu bölümü çerçevesinde netice olarak şunu net olarak söyleyebiliriz: İslam Dini'nin ruh ve ahlak boyutlarının eğitimini gerçekleştirme gayesiyle ortaya çıkan zühd ve tasavvuf hareketi, Hz. Peygamber (sav) Efendimizin hayatından doğmuştur. O (sav), ümmetine tebliğini yaparken, onları irşat ederken takip etmiş olduğu metod buna işaret etmektedir.

Kendisinden önceki dönemde, İbn-i Mübârek örneğinde olduğu gibi, müstakil kitaplar halinde de zühd ve tasavvufa değinilen eserlerde de işaret edildiği üzere Buhârî, bu eserinde rikâkla ilgili bölüm açarak, bu kitapların da içeriğini ilgili bölümüne yansıtmıştır. Zühd hareketi için Hz. Peygamber (sav) hayatında gerekli kaynağın bulunduğunu, ayrıca başka kültürlerden kaynak aramaya gerek olmadığını ifade etmiş bulunmaktadır. Hz. Peygamber (sav), sade ve mütevazı bir hayat sürdürmüş, dünya malının cazibesinden devamlı sakındırılmış, Sahabeleri de bu bu anlayışı hayatlarında rehber edinmişlerdir.

Hadis eserlerinin içerisindeki kitaplar bazında ayrı ayrı incelenmesi, diğer eserlerle kıyaslanması pek çok ayrıntının ortaya çıkmasına vesile olacaktır. Yukarıda kısaca ifade etmeye çalıştığımız gibi, özel olarak bu bölümü göz önünde bulundurduğumuzda Buhârî'nin kendinden önceki eserlerden gerek bâb başlıklarını oluşturmada, gerekse muhtevayı oluşturmada kendinden önceki edebiyattan istifade ettiğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

Aldemir, Halil- Duman, Soner, *İbn Hacer el-Askalanî Muhtasar Fethu'l-Bârî*, Polen Yayınları, İstanbul, 2006.

Aydınlı, Abdullah, *Doğuş Devrinde Tasavvuf ve Hadis*, Seha Yay., Ankara, 1986.

Aynî, Bedruddin Ebû Muhammed Mahmûd, *Umdetü'l-Kârî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut, 2001, 1. Baskı.

A'zamî, M. Mustafa- Yavuz, Yusuf Şevki, Öğüt, Salim, "Buhârî" DİA, c. 6, s.368-376.

Buhârî, Muhammed b. İsmâil, *el-Câmiu's-Sahîh*, Riyâd, 2008, 1. baskı.

Çakan, İsmail Lütfî, *Hadis Edebiyatı, Çeşitleri-Özellikleri-Faydalanma Usulleri*, İFAV, İstanbul, 1989, 2. baskı.

.....,"Hadis Edebiyatında İmanla İlgili Bölümlerin Muhtevâ Değerlendirmesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 5-6, İstanbul, 1993.

Devellioğlu, Ferid, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 1970.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman, *Sünen*, Riyâd, 2000, 1.baskı.

İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalanî, *Hedyü's-Sârî Mukaddimetü Fethi'l-Bârî*, 2001, Riyâd, 1. baskı.

....., *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 1. baskı, 2001, Riyâd.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî, *Sünen*, Beyrut, 1998, 1. baskı.

İbn Manzûr, Cemâlüddîn Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut, 1999, 3. Baskı.

Hatipoğlu, M. Said, *İlk Sufilerin Hadis/Sünnet Anlayışları Üzerine*, İslâmiyât, cilt 2, sayı, 3, ss. 7-14. , Ankara, 1999.

Hatîbu'l-Bağdâdî, *Takyîdu'l-İlim*, (nşr. Yusuf el-'Aş), Dimeşk, 1949.

Gökçe, Ferhat, *İslâm İrfân Geleneğinde Hadis Yorumu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri (Hadis) Anabilim Dalı, basılmamış doktora tezi, Ankara, 2010.

Kâmil Miras, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1984.8. baskı.

el-Kettânî, Muhammed b. Ca'fer, *er-Risâletü'l-müstatrafe li-beyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerrefe*, thk. Muhammed el-Muntasır, b.

Muhammed b. ez-Zemzemî b. Muh. b. Ca'fer el-Kettânî, dipnat ve ilavelerle tercüme eden, Yusuf Özbek, Hadis Literatürü, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994.

İlhan Kutluer, İlhan, "İlim", *DİA*, İstanbul, TDV, 2000, c.22, s. 111-114.

Mehmet Yaşar- Zavalı, Halit, *Ayet ve Hadislerle Açıklamalı Kur'an-ı Kerim Meâli*, İFAV, İstanbul, 2011.

Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, el-Câmiu's-Sahîh, *Riyâd*, 2006, 1. Baskı.

Özpınar, Ömer, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2005.

Selvi, Dilaver, *Tefsirlerin Tasavvufa Bakışı Kur'an ve Tasavvuf*, Hoşgörü Yayınları, İstanbul, 2012.

Sezgin, M. Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları*, Kitâbiyât, Ankara, 2000.

Sofuoğlu, Mehmet, *Sahih-i Buhârî ve Tercemesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1987-1989.

Teymur, Adil, *Asr-ı Saadetin Köprüsü Abdullah İbnü'l-Mübarek*, İstanbul 1990.

Tirmizî, *el-Câmiu's-Sahîh*, (Mustafa Halebî baskısı), Mısır, 1962, 1. baskı.

Toksarı, Ali, "Sahihu'l-Buhari'nin Bâb Başlıklarının Özellikleri ve Değeri (Teracimu Sahihi'l-Buhari)", *Büyük Türk-İslam Bilgini Buhari (811-869)- Uluslararası Sempozyum- 18-20 Haziran 1987*, Kayseri, 1996, ss. 109-131.

Uysal, Muhittin, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, Yediveren Yay.,Konya, 2001.

Yardım, Ali, *Mesnevî Hadisleri*, (Basılmamış Öğretim Üyeliği Yeterlilik Tezi), Kayseri, 1970.

....., *Hadis II*, İzmir, 1992, 2. Baskı,

Yıldırım, Ahmet, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, T.D.V.Y, Ankara, 2000.

....., İlk Dönem Sûfilerinin Peygamber Ve Sünnet Anlayışları, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Sayı: 9, Cilt: 9, 2000.

....., *Din Dünyevileşme ve Zühd*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2014.

Yılmaz, H. Kamil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, 12. Baskı, İstanbul, 2009.